

ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌԱՅԵՑԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ե Ի

ԶՄՇԿԻԿԻ ԿՈՂՄԷ ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾԻ ՈՒՂՂՈՒԱԾ

ՆԱՄԱԿԻՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԸ

1. Հասան — Հասաս

Մատթէոս Ուռայեցիի Ժամանակագրութեան Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ (1898), էջ 213, տող 15, 1076ին Անտիոքի մէջ Վասակ Պահլաւունի սպանիչներուն համար կ'ըսուի թէ «եւկու հատաւ» էին: Եւտոյ, կը պատմուի թէ փլառտոս, Վասակի սպանութենէն քանի մը օր ետք, «ժողով արարեալ զամենայն ազգն Հռոմոց զնենգաւորսն եւ զհատաւքն (էջ 213, տ. 24) արս եւքն հարիւր, եւ պահառեր ուրեք երբալ ի պատերազմ, եւ արեալ զնոսա ի գիւղ մի... սուր եղեալ ի վերայ կոսորեաց զամենայն հատատսն (էջ 214, տ. 3) առ հասարակ»:

Աճառեան Հայերէն Նոր Բառեր Հին Մատենագրութեան մէջ, Ա., Վենետիկ, 1917, էջ 193 և Արմասական Բառարան, Դ., էջ 163) հաստ բառը կը նկատէ նորագիւտ, երբք անգամ գործածուած Ուռայեցիի մէջ, էջ 213-214, և կը ստուգաբանէ արաբերէն haddād «հրկաթագործ»: Կը հետեւի ուրեք թէ հաստ «հրկաթագործ» բառը գտած է միայն Ուռայեցիի մէջ:

Ուռայեցիի Երուսաղէմի հրատարակութիւնը (Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռայեցւոյ, 1869, հաստ բառին փոխարէն (էջ 256 և 257) ամէն տեղ ունի հաստ (այս տարբերակին առաջինը միայն յիշուած է Վաղարշապատի հրատարակութեան էջերուն տակ զրուած ձեռագրական համեմատութեանց մէջ (էջ 113, ծան. 3) — որոնք շատ անխնամ կատարուած են — իսկ վերջին երկուքը՝ ոչ):

Աճառեան ունի նաև հաստ բառը (Դ., էջ 155) աշտենաւոր, նիզակաւոր զինուոր» իմաստով, զոր գտած է Նորայրի

Բաղգիրին մէջ (Կ. Պոլիս, 1884) էջ 632 Բ., իբրև միջին հայերէն բառ, hastaire, hastat բառին զիմացը: Աճառեանի այս ցուցմունքէն կը հետեւի նախ թէ իր ուշադրութենէն զրկուած է Ուռայեցիի Երուսաղէմի հրատարակութեան մէջ հաստ բառին երբք անգամ գործածութիւնը, որոնցմէ մէկը մատնանշուած է Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ, և յետոյ, թէ այս բառը գտած է միայն Նորայրի Բաղգիրին մէջ: Ուրեքն Նորայրի աղբիւրն ալ Ուռայեցիին է:

Ս. Մալխասեան (Բացատրական Բառարան), հետեւելով անշուշտ Արմասական Բառարանին, երկու բառերն ալ ունի վերը նշանակուած իմաստով:

Նկատելով որ հաստ կամ հաստս բառը կը գտնուի Մ. Ուռայեցիի մէկ պարբերութեան մէջ միայն, որով կամ հաստ պէտք է կարգաւ և կամ՝ հաստս, երկու բառերէն մէկը պէտք է ջնջել բառարաներէն: Ինծի կը թուի թէ պէտք է պահել հաստսը և ջնջել հաստը:

Արդարև, Ուռայեցիին տողերը բացայայտ են: Փլառտոս, Վասակ Պահլաւունիին սպանութեան վրէժը լուծելու համար, կը հաւաքէ բոլոր Երեսները և եօթը հարիւր հաստաները կամ հաստաները, զանոնք պատերազմի գաշտը առաջնորդելու պատրուակով, և կը սպաննէ: Արդ, եթէ Փլառտոս «հրկաթագործները հաւաքած ըլլար, պատերազմէն տարբեր պատրուակ մը խորհած պիտի ըլլար կասկած չհրաւիրելու համար իր նպատակին վրայ: «Հաստատաները, այսինքն «նիզակաւոր զինուոր»ներն են որ կը պատերազմին և ոչ թէ երկաթագործները:

Ուռհայեցիի Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ⁽¹⁾, որ կատարուած է Բարիդի Ազգային (= Ֆրանսական) Մատենադարանին երկու և Վենետիկի Մխիթարեանց հինգ ձեռագիրներուն⁽²⁾ վրայէն, հաստատուած է որ Ֆրանսերէնի թարգմանուած է *hastaire* բառով (էջ 178)։ Ձեռագրական աւանդութիւնն ալ ուրեմն մեծ մասամբ կը հաստատուի հաստատ բառին ճշգրտութիւնը, փոխանակ հաստի։

Dulaurier, իր թարգմանութեան ծանոթագրութեանց մէջ (էջ 412) կ'ըսէ թէ *hastaire* կը համապատասխանէ լատիններէն *hastatus*-ին, և կ'աւելցնէ թէ այս հետեւկազօրքը, որ հռոմէական լեզուներէն առաջինն էր, իր հին անուանակոչութեամբ պահուած է բիւզանդական բանակին մէջ։ Երուսաղէմի հրատարակութեան մէջ հաստ բառին բացատրութիւնը (էջ 561, ծան. 150) քաղուած է Dulaurier-ի թարգմանութենէն։

Հաստս պէտք է որ փոխ առնուած ըլլայ բիւզանդական յունարէնէն — որ, իր կարգին բառը ուղղակի լատիններէնէն փոխ առած էր — և ո՛չ թէ Ֆրանսերէնէն, ինչպէս կը գնէ Աճառեան։ Littré ունի *hastat* բառը, առանց վկայութեան, ինչ որ ենթադրել կուտայ թէ մասնագիտական նոր կազմութիւն մըն է։ *Hastaire*-ին գործածութիւնը ծանօթ է միայն 1549-ին (Dauzab)։ Oscar Bloch-ի և Albert Dauzab-ի Ֆրանսերէնի ստուգաբանական բառարանները չունին *hastat* բառը։ *Haste* (նիզակ) բառն ալ Ժ. Գարէն առաջ գործածուած ըլլալ չի թուիր Ֆրանսերէնի մէջ։

2. Զամեմայն ազգն հռոմոց զնեցաւորսն եւ հաստսն

Ուռհայեցիի Վաղարշապատի հրատարակութեան ծանօթագրութեանց համաձայն, «զնեցաւորսն եւ զհաստսն» բա-

ռերը կը գտնուին այդ տպագրութեան հիմ ծառայած հինգ ձեռագիրներէն երեքին մէջ (Բ՝ գրուած 1663-ին, Դ՝ գրուած 1647-ին և Ե՝ գրուած անծանօթ թուականի մը)։ Աճ՝ (գրուած 1661-ին) ունի զնեցաւոր հաստսն, իսկ Դ՝ (հին ձեռագրէ մը օրինակուած 1853-ին) զնեցաւորսն հաստսն։

Երուսաղէմի հրատարակութիւնը ունի «զամեմայն ազգն Հռոմոց զնեցաւոր, եւ զհաստսն»։

Էջմիածնի թիւ 244 (Ա) ձեռագիրն է ուրեմն որ ամենէն աւելի կը մօտենայ Երուսաղէմի ձեռագիրներուն, որոնց տարբերակներուն մասին մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք սակայն։

Երկու հրատարակութիւններն ալ կ'ըսեն թէ Փիլաոտոս սուրէ կ'անցընէ 700 հաստսները այսինքն նիզակաւոր զինուորները, բայց լուռ կը մնան «Հռոմոց ամբողջ նենգամիտ ազգին» կրած պատիժին մասին։

Ինքնին բացայայտ չափազանցութիւն մը կը թուի արդէն որ Փիլաոտոս հաւաքած ըլլայ Անտիօքի բոլոր Յոյները³, որոնք քաղաքին մէջ ապահովաբար կարեւոր թիւ մը կը կազմէին. բայց երբ պատմագիրը լռութեամբ կ'անցնի անոնց վախճանին վրայէն, պատերազմի դաշտը առաջնորդուելու պատրուակով՝ քաղաքին բոլոր Յոյներուն հաւաքումը աւելի քան տարակուսելի կը դառնայ։

Հաւանական է որ Ուռհայեցիի սկզբնագիրը այս տեղ, ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ տեղեր, խանգարում կրած ըլլայ։ Առանց ձեռագիրներու բաղդատութեան — և գուցէ նոյնիսկ հակառակ ատոր համար ալ — կարելի է զճակասութենէն ըսել թէ ինչ կրնայ եղած ըլլալ հեղինակին սկզբնագիրը։ Հիմնւելով Երուսաղէմի և Վաղարշապատի հրատարակութեան վրայ, կարելի է սակայն երկու վարկած ներկայացնել։

Առաջինը սա թէ սկզբնագրին մէջ կար «նեցաւոր հաստսն» ինչպէս արդէն ունի Էջմիածնի թ. 244 (Ա) ձեռագիրը (աւելի ճշգրիտ՝ զնեցաւոր հաստսն), որովհետեւ հաստատները էապէս նենգամտօրէն վարուած էին։ Զարմանալի է արդարեւ որ «նենգաւոր» որակումը չէ տրուած, ներկայ հրատարակութեանց մէջ, բուն իսկ նենգաւորներուն։ Այս ուղղումով, այդ նախագատութիւնը պէտք պիտի ըլլար կար-

(1) E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Édesse*, etc. Paris, 1850.

(2) Այս ձեռագիրներէն մէկուն օրինակութիւնը և միւս չորս ձեռագիրներուն հետ համեմատութիւնը կատարած է Խորէն Գալֆայեան։ Իր օրինակութիւնը պահուած է Բարիդի Ազգային Մատենադարանին մէջ։ Տես նաեւ F. Macler, *Catalogue des Manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, № 225.

գալ «գամեմայն ազգն Հոռոմոց զնեցաւոր հաստատան», և հասկնալ «բոլոր նենգամիտ յոյն հաստատաներ»: Ազգն Հոռոմոց պարզապէս պիտի նշանակէր «յունազգի», և պատերազմի պատրուակով հաւաքուած «ամբողջ յոյն ազգին» վախճանին մասին պատմագրին լուսթիւնն ալ պիտի բացատրուէր:

Երկրորդ վարկածը, յանդուգն և նուազ հաւանական, բայց ոչ՝ անկարելի, սա է. «նեցաւոր» սխալ ընթերցում մը կրնայ եղած ըլլալ նիգալաւոր բառին, որ կամ սկզբնագրին և կամ առաջին ընդօրինակութեանց մէջ գրուած կրնայ ըլլալ իբրեւ բացատրութիւն հաստատին, ըլլա՛յ լուսանցքին մէջ կամ այս բառին քով, ըլլա՛յ անոր վերեւը, երկու տողերուն միջև:

Ամէն պարագայի մէջ, ձեռագիրներու տարբերակէն յայտնի կ'երեւայ որ գրիչները, մեծ մասամբ անձանօթ հաստատուն իմաստին, զայն փոխած են հաստի, որ իրենց համար բան մը կը նշանակէր, ինչպէս նաև փոխած են ամբողջ նախադասութեան կազմը: Գրիչ մը (էջմիածնի թ. 240 ձեռագիրը (Գ) նոյնիսկ ստեղծած է նեցաւորանալու բառը և անգամ մըն ալ հաստաք փոխած է «հաւատացեալսն»-ի (Վաղարշ. էջ 214): Անկարելի է որ նիգալաւոր բառն ալ փոխուած ըլլայ «նեցաւոր»-ի:

3. Անափոռա — Անափոռայ

Ուռհայեցիի թէ՛ Երուսաղէմի (էջ 32, տ. 25) և թէ՛ Վաղարշապատի (էջ 27, տ. 19) հրատարակութիւնները Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր կողմէ Աշոտ Ողորմածի (953—977) ուղղուած նամակին մէջ ունին «յանափոռսէն պատուապարիս Դերջանայ, Լեւոնի եւ Տառնոյ զօրավարին ողջոյն եւ ի Տէր խնդալ»:

Աճառեան (Արմատական Բառարան, Ա, 291) անափոռ բառը կը մեկնէ «բիւզանդական բարձր մի աստիճան» իբրեւ նորագիւտ բառ, որ մէկ անգամ գործածուած է Ուռհայեցիի մէջ, և կ'ենթադրէ որ անշուշտ յունարէն բառ է, բայց կը պակսի Baillyի բառարանին մէջ, իբրեւ յետին բառ:

Dulaurier, Ուռհայեցիի թարգմանութեան մէջ, այս բառը կարծած է անձի

անուն և թարգմանած Anaphorden (էջ 23), Ծանօթագրութեանց մէջ (էջ 385, ծան. 19) յիշած է թէ ձեռագիրներէն մէկը ունի անափոռսէն ձեւը⁽³⁾:

Ն. Ադոնց, որ Չմշկիկի կողմէ Աշոտի ուղղուած նամակին վերջին մասը ուսումնասիրած, լուսարանած և ուղղած է⁽⁴⁾, անափոռսը կ'ուղղէ անափոռայ, յն. ἀναφορὰ «տեղեկագիր», և ամբողջ նախադասութիւնը կը թարգմանէ «Դերջանի պատու թաթրին՝ Տարօնի զօրավար Լեւոնի⁽⁵⁾ տեղեկագրէն», իսկ «ողջոյն և Տէր խնդալ»ը, որ նախորդ բառերուն կը յաջորդեն, կը նկատէ տեղափոխուած բառեր, որոնք նախապէս «յանափոռայէն»էն առաջ կը զբոսնէին:

Այս գոհացուցիչ սրբագրութեամբ հարկ է անափոռս բառն ալ քննել հայ բառարաններէն:

Աճառեան (Ա, 291 և Հայերէն Նոր Բառեր Ան, Ա. 124—125) ունի նաև անափոռայ, զոր գլխած է Անանուհ ժամանակագրութեան մէջ (Վենետիկ, 1904, էջ 27 և 78)⁽⁶⁾, ինչպէս որ զայն հոն գլխած է Ադոնց ալ: Աճառեան անափոռային կուտայ հետեւեալ իմաստները. «զիմուսն բարձրագոյն իշխանութեան, աղերսագիր, ևն»: Թէ՛ Անանուհ ժամանակագրութեան և թէ՛ Ուռհայեցիին մէջ անափոռային աւելի համապատասխան կը թուի «տեղեկագիր» (rapport) բառը:

4. Բառասուն հազար ովուլան — Բառասուն հազար սովօյսն — խոսվուլան

Նոյն նամակին մէջ, Ուռհայեցիի Երուսաղէմի հրատարակութիւնը (էջ 33) ունի զբառասուն հազար ովուլան և ձանթաքութեանց մէջ (էջ 551, ծան. 35) կ'ըսէ. «Յօրինակն զխոսվուլան, զոր պարտ էր գրել զխոս. ովուլան: Իսկ ովուլոն է սեռական ովուլոս բառին որ նշանակէ զանկ, ստակ»: Վաղարշապատի հրատարակու-

⁽³⁾ Նոյնը կրկնած է Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens, I. p. 20:

⁽⁴⁾ N. Adontz, «Notes arméno-byzantines». II. La Lettre de Tzimisces au roi Ashot (Asot) (Byzantion, IX, 1934):

⁽⁵⁾ Այս նոյնացման մասին տես § 4:

⁽⁶⁾ Վերջին էջին մէջ՝ անափոռայ:

թիւերը, էջ 27, ունի «գլխաւսումն հազար սովորոցն»¹։

Այս ծանոթագրութիւնը ցոյց կուտայ թէ Երուսաղէմի ձեռագիրներէն ոմանք ունէին «գլխովութիւն», — հաւանաբար «գլխովութիւն» — և հրատարակիչն է որ զայն փոխած է «գլխ. ուլութիւն»-ի, անկասկած հետեւելով Dulaurieri թարգմանութեան, որ ունի «les 40,000 oboles» (էջ 24)։ Dulaurier իր ծանոթագրութեանց մէջ կ'ըսէ թէ (Չմշկիկի նամակին) «հայ թարգմանիչը իր թարգմանութեան մէջ պահած է այս յունարէն բառը սեռական հոլովով, obolou, որ անշուշտ գոյութիւն ունէր (յունարէն) բնագրին մէջ։ Նոյնը կրկնած է Documents Arméniens-ի մէջ, I, էջ 2։

Ն. Աղոնց (անդ, էջ 375) իրաւամբ դիտել կուտայ թէ Չմշկիկ Հայոց թագաւորէն կը պահանջէ իր զօրավարին յանձնեն 40,000 սովորոս (obole), որ շատ աննշան դումար մըն է, նոյնիսկ եթէ ենթադրուի նաեւ թէ այս դրամը (տրախմիին մէկ վեցերորդը) ընթացիկ գործածութիւն մը ունէր բիւզանդական կայսրութեան մէջ։ Հետեւաբար, հիմնուելով Երուսաղէմի ձեռագիրներուն վրայ⁽²⁾, որ ունին գլխովութիւն, բառը կ'ուղղէ գլխովութիւն, յն. χρυσόβουλων (chrystobulle) «ոսկեբուլ» կամ «ոսկեվուլ»։ «Քաւասումն հազար ուլութիւն»-ի կամ «սովորոցն»-ի փոխարէն, պէտք է ուրեմն կարգաւ միայն խ(ը)ռ(ը)ս(ը)լութիւն։

Աղոնց իր այս ուղղումը կը հաստատէ նաեւ Սմբատ Գունդոստապլի Տաւեգիրին մէկ հատուածովը։

Յայտնի է թէ Սմբատ Սպարապետի (ժ.Կ. դար) Տաւեգիրէ (հր. Շահնազարեան, Փարիզ, 1857) կամ Պատմութիւնը (հր. Ռ. Գ. Յովհաննիսեանց, Մոսկուա, 1856) համառոտագրութիւն մըն է Մ. Ուռհայեցիի գործին, և, հետեւաբար, կրնայ ծառայել վերջինին սխալները մասամբ ուղղելու կամ անհասկնալի մասերը լուսաբանելու։

Այդ Տաւեգիրին մէջ (էջ 36 = Պատմութիւն, էջ 17) կը գտնենք. «Գրեաց (Չմշկիկ) եւ ի պոօրոսպարն եւ ի Տաւրոնյ զօրավարն զի արցնէ առ քաղաւորն Հայոց Առն գլխաւսումն եւ զգեկան ոսկի երեսուն հա-

զար, ևն»։ Աղոնց այստեղ դիտել կուտայ թէ Սմբատ սխալած է պոթոսպարը և Տաւրոնի զօրավարը երկու տարբեր անձեր կարծելով, մինչդեռ նոյն անձն են։ Ասկէ զատ, կ'ըսէ, ըստ Սմբատի, Տաւրոնի զօրավարը Չմշկիկէն պաշտօն կը ստանայ Աշոտին յանձնել «խոսաֆուլ»-ը և նուէրներ, զոր կը թուէ, մինչ Ուռհայեցիի մէջ այս մասին խօսք չկայ։ Աղոնց կը հարցնէ հետեւաբար թէ արդեօք Ուռհայեցիի ներկայ բնագիրը աղաւաղուած է թէ Սմբատ ուրիշ աղբւրէ մըն ալ օգտուած է, և աւելի ճշմարտանման կը նկատէ առաջին ենթագրութիւնը։ «Սմբատ, կ'ըսէ, անտարակոյս մեր ունեցածէն աւելի ճիշդ Ուռհայեցիի ձեռագիր մը ունեցած է ձեռքին տակ»։

Աղոնցի ենթագրութիւնը բոլորովին ճիշդ է. բայց զայն հաստատելէ առաջ, պիտի ուզէի ըսել թէ շատ դիւրաւ կը բացատրուի որ Սմբատ երկու տարբեր անձեր կարծած ըլլայ պոթոսպարը և Տաւրոնի զօրավարը, եթէ Ուռհայեցիի ներկայ բնագիրը ունէր աչքի առջև։ Ուռհայեցի կը գրէ. «յանափոռայէն պոսոսպարին Գերշնայ Լեւոնի եւ Տաւրոնյ զօրավարին», և ընթերցողը եթէ չգիտնայ թէ պոսոսպար թարը և զօրավարը նոյն անձն են, որովհետեւ Գերշան և Տաւրոն մէկ վարչական բաժանում կը կազմեն⁽³⁾, երկուքը տարբեր անձեր կրնայ կարծել շատ դիւրաւ և թերեւս միայն այդ կարծիքը կրնայ ունենալ։

Բարիկ

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդ բլուով)

(³) Տաւրոն, Աշոտ իշխանին մահէն ետք (966) կցուեցաւ բիւզանդական կայսրութեան և Դերշանի (Derxène) հետ վարչական միութիւն մը կազմեց, զօրավարի մը, այսինքն զինուորական հրամանատարի մը (stratège) իշխանութեան տակ, Պրոտոսպար Լեւոն այդ պաշտօնը վարող անձն էր (Աղոնց, անդ, էջ 373)։ Վարդաֆոկասի (Bar-das Phocas) մահէն ետք, իր կողմնակիցներէն մէկը՝ Զորդուանիլ (Մագիստրոս այդ շրջանը գրաւեց, ըստ Ասողիկի (Գ. 27, էջ 251)։ Ուրեմն 990-ին Տաւրոն և Դերշան միացած էին (Աղոնց, անդ, էջ 376)։

(²) Աղոնց ձեռքին տակ ունեցած չէ վաղարշապատի հրատարակութիւնը։